

Надія Калініченко

ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ У ЦЕНТРАЛЬНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (XIX СТОЛІТТЯ)

Таблиця 1.1.

Освітні процеси в Україні у XIX столітті характеризуються складністю і неоднозначністю. З одного боку, XIX століття – це період української бездержавності. Українські землі знаходилися у складі двох потужних імперій Східної Європи – Російської та Австрійської.

Багатонаціональні держави проводили колонізаторську політику, підтримували антиукраїнські сили й асиміляційні процеси серед українців. Освітні культурні процеси на українських землях підпорядковувалися загальним закономірностям розвитку держав, до складу яких вони входили. Разом з цим XIX століття відзначалося зростанням національної самосвідомості й певними процесами українського національно-культурного відродження [15].

Ми зосередимося на освітніх процесах на тих українських землях, які перебували у складі Російської імперії, зокрема на центральній Україні.

На початку XIX століття Олександр I провів реформу державного управління. Серед різних міністерств було створено й Міністерство народної освіти, у віданні якого були наука, освіта, виховання, преса, література. У 1803 році затверджені «Попередні правила народної освіти», відповідно до яких в імперії вводилися такі типи навчальних закладів: приходські училища, повітові училища, гімназії, університети. Згідно правил, університет виконував не тільки освітню, а й адміністративні функції, навколо нього утворювався навчальний округ.

У 1835 році в Україні було три навчальні округи: Харківський, Київський та Одеський.

Про стан освіти на українських землях, які входили до Російської імперії у першій половині XIX століття, свідчить табл. 1.1. Всього шкіл було 173, кількість учнів у них 7709, а на 100 осіб населення припадало від 0,23 учнів (Волинська губернія) до 0,92 (Катеринославська губернія). Недостатня кількість народних шкіл розкриває політику царського уряду, спрямовану на освітню дискримінацію українського народу (табл. 1.1) [31, с. 54].

Стан освіти на українських землях,
які входили до складу Російської імперії
у першій половині XIX століття

Губернія	Школи (вищі, середні, нижчі)	Число учнів у них	На 100 осіб населення припадає учнів
Волинська	76	3558	0,23
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Харківська	128	7227	0,48
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	7709	0,54

Слід відмітити значний внесок у розвиток освіти України цього періоду педагогів-просвітителів Х.Д. Алчевської, М.П. Драгоманова, О.В. Духновича, М.Р. Завадського, М.О. Корфа, П.О. Куліша, М.І. Пирогова, К.Д. Ушинського, Т.Г. Шевченка. Зокрема, О.В. Духнович у «Народной педагогии в пользу училищ и учителей сельских» (1857 р.) стверджував, що виховання має визначальну роль в розвитку особистості. «...Человек без воспитания и наставления, – писав він, – хотя и естественными добродетелями и силами одаренный, будет неспособным и непотребным, земля, хотя лучшая, если не работает, производит один токмо бурьян и пустую лебеду; и як потребно есть землю добре выработать, чтобы плод принесла, так должно есть и человека образовати, даби он плодовитим был як самому себе, так и обществу» [3, с. 3].

У першій половині XIX століття відбулися реформи, які сприяли державній монополізації шкільної справи. Прийняті документи окреслили основні ланки в системі освіти і закріпили її становий характер. У статуті про початкові та середні школи (1828 р.) наголошувалося: кожному стану свій рівень освіти [16, с. 29]. Парафіяльні і повітові училища мали низький рівень матеріального забезпечення. Тяжким було становлення шкіл у селах, де переважало кріпосне право. У 1856 році в Україні було 1320 початкових шкіл. Одна школа припадала

Таблиця 1.2.

**Вивчення ремесел у земських школах
Херсонської губернії, Олександрійському
та Єлисаветградському повітах**

Назва предмета	Олександрійський повіт	Єлисаветградський повіт	Херсонський повіт	%
Рукоділля	9	29	100	45,9
Столярне ремесло	1	-	1	0,5
Швейне ремесло	2	-	2	0,4
Бондарське ремесло	1	1	2	0,9
Садівництво	1	25	51	23,4
Городництво	-	19	39	17,8
Шовківництво	1	6	8	3,7
Бджільництво	-	5	10	4,6
Ручна праця	3	1	5	2,3
Усього Предметів	18	86	218	100

Як показує таблиця, у початкових школах з різних видів праці майже половина відводилась на рукоділля – 45,9 %, на садівництво і городництво – 23,4 % та 17,4 %. На такі види праці, як бджільництво і шовківництво, – відповідно 4,6 % та 3,7 %. На ручну працю, бондарське, столярне та швейне ремесло припадало від 2,3 % до 0,5 %. У декількох школах викладалося виноградарство. Рукоділля та шиття викладали вчительки, дружини вчителів, помічниці вчителів. Оскільки заняття рукоділлям цікавили дівчаток та їхніх матерів і розглядалися як вельми корисні для майбутніх господарок, то вчителі запроваджували такі заняття, як засіб залучення дівчаток до початкової школи. Число училищ Єлисаветградського повіту, в яких викладалися ремесла (1898 р.), подано в табл. 1.3 [18, с. 74].

Таблиця 1.3.

**Число училищ Єлисаветградського повіту
та види ремесел, які в них викладались
(1898 рік)**

№ п/п	Назва предмета	Всього училищ
1.	Столярне ремесло	4
2.	Токарне ремесло	3
3.	Слюсарне ремесло	2
4.	Ковальське ремесло	2
5.	Бондарське ремесло	1
6.	Палітурне ремесло	1
7.	Кравецьке та швейне ремесло	4
8.	Класи ручної праці	3
9.	Класи рукоділля	48
10.	Робота на землі	61
11.	Городництво і садівництво	38
12.	Виноградарство	1
13.	Шовківництво	6
14.	Бджільництво	6
Усього училищ		180

на 9,6 тисяч населення, а один учень – на 150 жителів. Поруч з державними діяли і приватні школи та пансіони, в яких готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів. Середню освіту переважно надавали гімназії [16, с. 135–136].

Гальмом розвитку школи на селі була бідність населення. Діти разом з батьками брали участь у сільськогосподарських роботах. Заняття в сільських школах залежали від циклу робіт у полі. Починалися з приходом зими, а з початком весни закінчувалися. Взимку діти пропускали заняття через відсутність теплої одягу та взуття. Питання про трудове навчання та виховання у школах першої половини XIX століття не розглядалось. К.Д. Ушинський у 1860 році писав: «Бідняка праця й сама знайде: досить, якщо він буде готовий її виконати» Педагог вважав, що виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя і наголошував: «... виховання повинно невсипуще піклуватися, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі, а з другого – надихнути йому невтомну жадою праці» [33, с. 120].

Розвиваючи думку про мету виховання у книзі «Праця в її психічному і виховному значенні», педагог визначає її як підготовку людини до вільної творчої праці, наголошуючи, що «дати працю людині, працю душевну, вільну і дати засоби до виконання цієї праці – ось головне визначення цілі педагогічної діяльності» [33, с. 137].

У 60–70-ті роки XIX століття в Російській імперії було проведено ряд реформ: селянська, земська, судова, військова, фінансова, освітня. Не зважаючи на їх обмежений характер, реформи, зокрема й освітня, створили передумови для становлення громадянського суспільства.

У «Положенні про початкові народні училища» (1864 р.) зазначалося, що вони мають на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання. В училищах вивчали Закон Божий, письмо, перші чотири арифметичні дії. Проводилися читання звичайних і церковних книг. Навчання обмежувалось елементарними знаннями і письменністю. У 70–80-ті роки в школах вводилися обов'язкові предмети – праця, співи. Земські діячі сприяли тому, щоб школи стали для селян джерелом корисних практичних знань з домогосподарства, ремесел, агрономії, городництва, садівництва тощо. Наприкінці XIX століття у багатьох школах України праця викладалася як обов'язковий предмет. У Херсонській губернії та її повітах у земських школах вивчали різні ремесла (табл. 1.2) [17, с. 35].

При Плетеноташлицькому училищі бондарському ремеслу навчалися 6 учнів віком 15–17 років. Підлітки вчилися щоденно, заняття відвідували охоче, навчалися навіть влітку. Після успішного закінчення курсу занять в бондарському класі учні одержували свідоцтва. Науку бджолярства опанували учні Глодоської, Устинівської, Грузчанської та ще декількох шкіл.

У Ерделівській, Надлацькій, Калниболотській, Панчівській школах учні займалися шовківництвом.

Нові школи відкривалися там, де розвивалася економіка, зокрема у Центральній Україні. Тут споруджувалися цукрові заводи, водяні млини, гуральні, пивоварні; до цукрових заводів прокладалися залізничні вузькоколійки. Прикладом такого селища Східного Поділля було село Могильне, де у 1859 році був збудований один з перших в Україні цукровий завод, а також гуральня, цегельня та лісопильня.

Бафталовська Ганна Аркадіївна, учениця церковнопарафіяльної школи села Могильного, про роки навчання розповіла у спогадах: «Навчали основам грамоти, Закону Божому. Навчання велося російською мовою. Велика увага приділялась трудовому та естетичному вихованню. Незважаючи на те, що учні були сільськими дітьми, їх знайомили з працею у сільському господарстві. Відвідували цукровий завод, показували, як відбувається процес цукроваріння. Дівчаток навчали приготуванню домашніх страв, а також рукоділля. При школі існував чудовий дитячий хор, яким керував священник. Діти співали українські народні, релігійні пісні, колядки» [32].

Церковнопарафіяльна школа у Вільшанській сільській місцевості була відкрита у 1887 році. Її організатором і вчителем для дітей був священник В.С. Лобачевский, який виділявся серед інших священників яскравим талантом і вірністю обов'язку. Вірою і правдою він служив своїм прихожанам і навчав їх дітей з 1860 по 1906 рік. І хоча цій школі бракувало коштів на утримання приміщення, шкільне приладдя, меблі, Лобачевский відкриває ще одну початкову школу, розраховану на 30 учениць. Зусиллями громадськості у селищі було створено бібліотеку-читальню з фондом книжок, журналів і газет до 3500 примірників [14].

Відомості про особливості забезпечення навчального процесу у початковій школі знаходимо у відповіді священника Веселокутського училища Якова Журлюна на запитання програми «От Петербургского комитета Грамотности о введении всеобщего обучения» (комітет був при імператорському вільному економічному товаристві) [28, с. 246–248]. Церковноприходське училище, засноване у 1883 році, було одноклас-

ним – для хлопчиків і дівчаток, і належало церкві. Річний бюджет училища становив 190 рублів і витрачався так: на утримання училища і нагороди учнів – 150 руб., на додаткові заняття – 20 руб., на ремонт – 10 руб., на книги і навчальні посібники – 10 руб. [28, с. 244–250].

У початкових та приватних школах ремесла вивчалися за вибором, який обумовлювався наявністю майстра та потребами виробництва [1].

«Попередніми правилами народної освіти» (1803 р.) передбачалося створення училищ з професійною освітою, які мали підпорядковуватися університетам і фінансуватися з місцевих бюджетів. Відкриття училища дозволялося і в тому випадку, коли окрема особа чи установа зобов'язувалася його фінансувати. Найбільш типовим прикладом таких навчальних закладів можна вважати Чернігівське ремісниче училище, відкрите 1 травня 1804 року.

Воно було розраховане на навчання дітей нижчих станів Чернігівської та Полтавської губерній. Кріпацьких дітей до училища зараховували, коли на те була воля поміщика та його згода забезпечувати провіантом. На основі наказу громадської опіки училище утримувалось за рахунок коштів, що виділялися містами Чернігівської та Полтавської губерній.

У училище приймали дітей віком від 12 до 14 років, термін навчання якого складав шість років. Училище випускало майстрів пошиву одягу із шкіри, різьбярів по дереву, токарів, столярів, майстрів роботи зі сріблом. Підлітки, за бажанням, могли навчатися двом професіям відразу. Учні училища вивчали також російську граматику, арифметику, малювання.

У XIX столітті набуває певної актуальності жіноча освіта. 1 вересня 1827 року в місті Миколаєві було відкрито училище для доньок нижчих чинів Чорноморського флоту [9, с. 39]. При успішному закінченні училища дівчат направляли в майстерні Адміралтейства, де вони шили військове обмундирування для матросів Чорноморського флоту та паруси.

У другій половині XIX століття створюються училища і школи садівництва. Одним з перших таких навчальних закладів було Магарацьке училище виноробства (1828 р.), яке функціонувало при Нікітському Ботанічному саду. Згодом такі ж училища були відкриті в Катеринославі та Одесі. Вони забезпечуються різноманітними підручниками.

У 1872 році в одеській друкарні Ульріха і Шульца був надрукований «Сільськогосподарський підручник для сільських шкіл» агронома Рейдемейтера, удостоєний Великої золотої медалі на конкурсі вченого комітету Міністерства Державного майна [27]. Книга

складається з чотирьох частин, написана у формі запитань і відповідей, ілюстрована малюнками. Перша її частина присвячена землеробству. У загальних поняттях автор окреслює вимоги до господаря землі: сумлінність, працьовитість, глибокі знання з агрономії, успіх у торгівлі продуктами своєї праці і внесення свого вкладу у громадський достаток [27, І ч., с. 1–12]. Другий розділ цього цікавого підручника розкриває «розведення» сільськогосподарських рослин, які автор розділяє за біологічними особливостями та дає поради щодо їх вирощування [27, с. 13–39]. Детально представляються землеробські знаряддя, їх види, виготовлення, регулювання. Не обійшов автор увагою і упряжки, вози, мастильні знаряддя та парові машини [27, с. 49–78]. Привертає увагу структурування навчально-практичної інформації для школярів, логіка і прикладний характер рекомендацій при викладі тем «Городництво і садівництво» [27, ч. II, с. 58–60]. Рейдемейтер вважав, що без тваринництва ведення сільського господарства немислиме, не дає «чистого доходу». І справа не в кількості, а в продуктивності тварин. У третій частині підручника автор пропонує значний обсяг інформації з тваринництва: загальні правила (розведення, годівля), конярство (з рисаками), рогата худоба, вівчарство. Також свинарство, бджолярство, шовківництво, птахівництво. Окремий розділ присвячено темі «Хвороби домашніх тварин і лікування їх» [27, ч. III, с. 61–129].

Домоводство і домогосподарство (IV частина підручника) містить багато практичних, корисних порад щодо облаштування житлових будинків і господарських будівель – хлівів, конюшень, клунь, токів, пралень, льодників, погребів, огорожі тощо. Організація праці в господарстві покладається на господаря, який встає першим до схід сонця, обходить господарство, планує роботу на день і ближчий час, чітко дає вказівки щодо їх виконання домочадцям і робітникам. У підручнику агронома Рейдемейтера представлені елементи ветеринарії, економічного ведення домашнього господарства по циклу – одержання продукції, її переробка, використання або реалізація [27, с.121].

Агроном Рейдемейтер, на наш погляд, успішно реалізував авторську концепцію: «...щоб підручник такого типу приніс користь, треба, щоб він був написаний для конкретної місцевості, не був об'ємним і багатослівним, виклад простий і зрозумілий. Вивчення усього предмета для сільських школярів може бути поєднане з вивченням «других необхідних шкільних познаній» (27, із передмови).

Даний підручник використовувався викладачами і в Єлисаветграді. Після скасування кріпацтва місто робить помітні кроки на шляху

до економічного і культурного розвитку. Цьому сприяло і те, що з 1865 року місто стає повітовим центром. У другій половині XIX століття в Єлисаветграді відкривається 6 народних училищ, де працювало 26 викладачів і навчалося майже 1200 учнів. У цих училищах, крім загальноосвітніх предметів, місцевою владою вводяться ремісничі і сільськогосподарські курси [17].

Подією, яка ввійшла в історію освіти України, було відкриття 12 жовтня 1867 року безкоштовного ремісничо-грамотного училища з метою підготовки грамотних і кваліфікованих робітників. Училище було засноване прогресивною інтелігенцією на приватні кошти за ініціативою викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М.Ф. Федоровського і дружин офіцерів училища О.М. Резанової та О.І. Некрасової. На той час в училищі працювало 12 вчителів, які навчали 180 учнів [36].

Численні архівні матеріали доносять до наших сучасників багату інформацію про діяльність училища. У статуті училища мета його заснування визначається так: «...образовать ремесленников-хозяев из среды русского населения, каковых по больш-ей части ремесел вовсе не имеется, и дать христианское, нравственное и практическое воспитание тем из детей беднейшего класса жителей, которые, оставаясь без надзора и средств к жизни стали бы со временем только в тягость обществу» [36, с. 17].

Сучасники, зокрема Н.А. Бракер, називає М.Ф. Федоровського «найпершим українським діячем міста...», людиною «невсипучої енергії, широкої ініціативи й міцної волі, яка не хотіла рахуватися ні з якими перешкодами». Військовослужбовець, громадський діяч, організатор освіти, учений, педагог, дослідник, публіцист, благодійник – уродженець міста Борзни Чернігівської губернії. Батько – військовослужбовець рано пішов з життя, а мати влаштувала сина до кадетського корпусу. Він успішно його закінчує і сумлінно несе військову службу. У Єлисаветграді М.Ф. Федоровський полишає військову службу і переходить на викладацьку роботу, яка відкрила простір для громадської діяльності. У юнкерському кавалерійському училищі він викладає історію та географію. Відмінною особливістю цієї незвичайної людини було постійне поривання вперед. У ньому жив талант творця. Він активно друкується у місцевій пресі, виступає з доповідями з найгостріших питань народної освіти на різноманітних з'їздах та зібраннях. Бореться за визнання української мови без всіляких обмежень; за поширення серед народу корисних знань, підготовку вчителів для сільських народних шкіл; активно організовує учнів та громаду щодо розширення зелених насаджень біля нав-

чальних закладів, створення і впорядкування зелених зон у місті (парк «Альгамбра»), відродження шовківництва, поширення садівництва. Яскраві сторінки у вітчизняну історію освіти вписали започатковані ним Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище й «Товариство поширення грамотності та ремесел», «Товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок для українського народу». У стінах ремісничо-грамотного училища він створив любительський хор, драматичний гурток, які успішно виступали перед місцевою громадою. У будь-якій справі, за яку брався, Микола Федорович досягав успіху. Як стверджують першоджерела, саме для училища Петро Іванович Ніщинський (1832–1896) – український письменник, композитор, викладач та перекладач з грецької, написав п'єсу «Вечорниці». У виставі, яка йшла з великим успіхом, приймали участь корифеї майбутнього українського театру: М.Л. Кропивницький, І.К. Тобілевич (Карпенко-Карий), М.К. Тобілевич (Садовський), П.К. Тобілевич (Саксаганський), їхня сестра М.К. Тобілевич (Садовська-Барілотті), яка в училищі викладала співи, а згодом створила власну професійну трупу.

Захопленням М.Ф. Федоровського було садівництво і шовківництво. Він не лише пропагував знання серед учнів і дорослих, а й приймав особисту участь у висаджуванні садів та шовковичних плантацій, навчав цьому мистецтву сільських учителів. Подвижницькою працею і на цій ниві М.Ф. Федоровський здобув визнання Міністерства землеробства, був нагороджений двома срібними медалями, видав перший у Росії підручник з шовківництва.

За відгуками першого Почесного громадянина міста Єлисаветграда графа Остен-Сакена, який інспектував училище (1873 р.), Федоровський здійснив високий громадянський подвиг, виконуючи обов'язки служби. Він приділяв училищу протягом семи років весь свій вільний час на управління, матеріальне забезпечення, викладав у ньому садівництво і шовківництво [36, с. 100]. Кошти для училища надходили від зборів на спектаклях, концертів, діяльності майстерень [36, с. 35].

У цьому навчальному закладі навчали «столярному, резному, токарному, белошвейному делу, дамских мод, вышиванию, кузнечному, сапожному, башмачному и переплетному делу». Учні старших класів займалися шовківництвом, проводили досліди з бджільництва. Усього було 4 класи, а також підготовчі класи для старших і менших дітей [36, с. 33].

При училищі був навчальний фруктовий сад «Альгамбра», де діти у вільний від навчання час працювали, знайомилися з облаштуванням

парників, з посівом і посадкою дерев, їх прищеплюванням.

Училище виховувало дітей найбіднішого стану, які ніколи не мали б можливості «получить приличное для них практическое воспитание, которое они получают бесплатно. Нередко им со стороны училища даже давалась материальная помощь» [36, с. 15]. У «Прошении» жителів міста від 22.06.1870 року зазначається, що батьки, «предвидя в будущем благополучный исход детей наших», висловлюють вчителям вдячність за «добрый пример и направления» [36, с. 35].

Аналіз бюджету училища свідчить про нетрадиційний підхід М.Ф. Федоровського до організації його діяльності, неабиякий його хист і підприємливість. Наводимо статистичні дані, які розкривають джерела фінансування училища: «...ассигнования на училище с 01.01.1875 г. по 01.09.1876 г. составляли 4606 руб. 23 коп., в том числе заработано в мастерских 633 руб., от спектаклей и концертов – 883 руб. Были средства (субсидии) и от Министерства народного просвещения – 300 руб., а также пожертвования меценатов. Все эти средства были соответственно израсходованы.» [36, с. 35–36].

У 1898 році в училищі вже навчалось 206 осіб, з них 76 хлопчиків. Вводиться викладання креслення і малювання [36, с. 12].

З 1905 року в Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі було відкрито спеціальне чоловіче відділення і при ньому майстерні. Термін навчання був 5 років, з них – 4 роки в навчальних класах і майстернях, а на п'ятому році проводилися лише практичні заняття. Після закінчення повного п'ятирічного курсу згаданого відділення випускникам надавалася можливість складати іспити на звання вчителя початкових училищ. Випускникам видавався відповідний атестат про закінчення загальноосвітнього і ремісничого відділення, а також грошова допомога на початкове облаштування із відсотків відрахувань від продажу учнівських виробів. Основним завданням спеціального відділення була підготовка керівників для навчальних ремісничих відділень, які відкривалися в селах для підняття матеріального добробуту населення [36, с. 10–14].

В училищі, як свідчать численні архівні документи, навчальний процес було організовано досить добре, і училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладачів, демократичністю, було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й у всій Росії.

У 70-их роках земська школа набуває утилітарного характеру – повсюди вводяться лекції і практичні заняття з хліборобства, са-

дівництва чи будь-якого іншого ремісництва.

У 1887 році за благодійності П.Д. Ревуцького в Добровеличківському двокласному училищі починають навчати дітей садівництву і овочівництву, що отримало схвальну підтримку зборів Єлисаветградської земської управи. Цей досвід було розповсюджено і на інші навчальні заклади [22, с. 253]. В Олександрійському повіті при двох земських школах, Онуфрїївській і Мартиноіванівській, сільських дітей навчали столярної і токарної справи. У ремісничому відділенні навчалося 17 хлопчиків віком від 14 до 17 років. Розклад забезпечував чергування розумової і фізичної праці. Майстерня працювала з ранку до вечора. Повні відомості про діяльність шкіл є у звіті Олександрійської повітової управи за 1893 рік [23, с. 30].

У цьому ж, 1893 році, в Аджамській, Боківській, Братолубівській і Онуфрїївській школах за рахунок земства вводяться уроки рукоділля для дівчаток. Про рівень підготовки учнів свідчить те, що в 1890 році на сільськогосподарській та промисловій виставках у місті Херсоні Онуфрїївська школа за підготовку столярів і токарів отримала бронзову медаль [23, с. 31]. На перше січня 1901 року ремісничі відділення починають діяти в Новгородківській та Інгулокам'янській земських школах, де, крім ремесел, навчали ще й садівництву та овочівництву [23, с. 82].

Активно підтримували розвиток народної освіти і ремесел на Єлисаветградщині місцеві меценати. Кошти надавали родина Раєвських, голова міської думи О.М. Пашутін, купець С.К. Остроухов, почесний громадянин міста І.М. Макеєв. Зокрема, купець С.К. Остроухов кошти від саду в передмісті Єлисаветграда Биковому заповідав місту (1881 р.), як і два великих будинки, щоб прибутки від них йшли на виховання учнів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища. Почесний громадянин міста І.М. Макеєв зробив заповіт, щоб з 10000 рублів встановлені банком, відсотки відраховували на розвиток ремесел при народних училищах [26, с. 144-192].

Найбільш поширеними в цей період були відділення і класи навчальних закладів з такими видами ремесел: бондарне, гончарне, живописно-малювальне, кравецьке, столярно-токарне, ковальсько-слюсарне, столярно-модельне, слюсарно-механічне, швейне та сільськогосподарські види праці.

З ініціативи земств відкривалися школи, де готували ткачів, майстрів з плетіння соломою та лозою; вивчалися основи бджільництва, овочівництва, садівництва, шовківництва, виноградарства. Різним ремеслам навчалися не тільки

хлопчики, а й дівчатка.

У 1895 році санітарним лікарем М.Тезяковим було проведено детальне й об'єктивне обстеження шкільних приміщень Єлисаветградського повіту: загальний їх стан, площі класних кімнат, їх освітлення, стан меблів, тривалість занять, фізичний розвиток учнів та стан їхнього здоров'я [30]. Санітарний лікар зазначив, що у 18 школах повіту для дівчат викладалося рукоділля – 2-3 уроки в тиждень в позаурочний час; ще в одній школі дітей навчали столярному ремеслу, іншій (Калниболотській) плетінню з лози корзин і меблів [30, с. 18-20].

Із 70-ти проінспектованих М.Тезяковим земських училищ сади мали 8 (10%), городи – 10 (12%), сади і городи – 18 (22%) [30, с. 50-75]. Щодо відвідування занять санітарний лікар зазначив: «Более или менее регулярное посещение учениками школы начинается только с половины ноября и продолжается в декабре, январе и феврале; в марте, когда начинаются сельскохозяйственные работы, масса учеников покидает школы и идет в «степь» помогать своим родителям...» [30, с. 49].

У звіті про стан народних училищ у Херсонській губернії наводяться такі дані про зростання їх кількості. У 1903 році: «Всього їх було в губернії 1739, із них сільських – 1324, міських – 214, нерозподілених – 201». Витрати земств на початкову народну освіту в губернії становили 546192 рублі [34, с. 41]. Серед необов'язкових предметів в 1903 році в школах викладалися ручна праця, рукоділля, співи, різного роду ремесла і деякі підсобні галузі сільського господарства (табл. 1.4). [34, с. 45].

Таблиця 1.4.

Аналіз викладання необов'язкових предметів у школах Херсонської губернії у 1903 році

Необов'язкові предмети	Кількість шкіл	% до всіх предметів
Рукоділля	137	10%
Столярне ремесло	3	0,22%
Швейне ремесло	1	0,07%
Кравецьке ремесло	1	0,07%
Палітурне ремесло	3	0,22%
Ковальське ремесло	1	0,07%
Корзиноплетіння	1	0,07%
Садівництво і городництво	8	6,28%
Шовківництво	7	0,53%
Бджолярство	5	0,37%
Ручна праця	14	1,06%

Підручниками краще були забезпечені сільські школи («вследствие бедности родителей» і «малой их культурности») [23, с. 57].

У 1904 році виходить «Настольная книга

по народному образованию», (складена – Г. Фальборкомь и В. Чарнолускимь), у трьох томах на 2623 сторінках. У ній міститься різнобічна інформація про трудову підготовку сільських дітей, зібрані «Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа» [21].

За «Настольною книгою» з не обов'язкових додаткових предметів діти вивчали: «ручной труд, садоводство, огородничество, виноградарство, шелководство» як в сільських, так і в міських училищах, тому що «приобретение учащимися профессиональных знаний, помимо образовательного, имеет существенное значение, ибо даст возможность учащимся лучше обеспечивать себя впоследствии в материальном отношении» [21, с. 1552].

У § 131 інструкції про «ремесленные классы» (1822 р.) обумовлювалася оплата та організація праці учнів: «Если ремесленные классы будут принимать частные заказы, то вырученная от заказов сумма делится таким образом: 50 % отчисляется в пользу курсов, а остальные 50 % на вознаграждение учеников, участвовавших в изготовлении заказа, при чем 25 % выдаются на руки, а 25 % выдаются в капитал ученика, выдаваемый ему по окончании курса. Об успешном прохождении курса в ремесленных классах выдается свидетельство. Дополнительные предметы вводятся там, где имеется в том действительная практическая потребность.

Труд считается общеобразовательным учебным предметом, который развивает в учениках внимательность, аккуратность и охоту к физическому труду, а также глазомер и умение владеть руками для разнообразной работы.

Ученики занимаются трудом во внеклассное время от 4 до 8 часов в неделю, причем удобнее всего назначать не часовые. Занятия эти должны происходить не в классных комнатах, а в отдельном помещении» [21, с. 1606].

Училищу також дозволялося брати помірну плату за матеріал, а виготовлені учнями вироби вважалися їхньою власністю, за винятком відібраних «для составления училищной коллекции» [21, с. 1607].

Вчителі, котрі викладали «посторонние предметы» після закінчення кожного навчального року одержували винагороду, яка враховувала «не одно число уроковъ, но и способъ преподавания и успехи учащихся» [21, с. 1680].

У циркулярі «О преподавании музыки, пѣнія, ручного труда, ремесель, рукодѣлій и сельского хозяйства, школьныхъ садахъ и огородахъ» (6 юлія 1900 г. № 17718) давалися детальні роз'яснення щодо трудової підготовки сільських школярів у народних училищах: рекомендува-

лися програми, які вчитель мав доопрацювати відповідно до особливостей сільськогосподарської праці в регіоні, підручники, форми занять, оцінювання успіхів учнів, продовження їхнього навчання. Наприклад, в групі кількість учнів мала становити від 10 до 25 осіб. Учитель мав ознайомити учнів з ходом виконання роботи, вимогами до виробу. Учні мали виконати креслення виробу зі всіма необхідними розмірами, виготовити деталі. Учитель сам мав бути майстром [21, с. 2380].

Утримання, догляд та обробка садів, городів і розсадників при народних школах мали на меті поширення практичних знань серед місцевого населення, набуття учнями відповідних умінь «...только наглядным путем и практикою» [21, с. 2385].

Допомога училищам від Міністерства народної освіти надавалась довідковою літературою, підписними виданнями, інструментами, садівним матеріалом, іноді грошми. Консультації проводив «странствующий учитель-садовод», який щорічно об'їжджав народні училища.

У другій половині ХІХ століття певна увага приділялася підготовці вчительських кадрів [29].

Учителів готували в гімназіях. Гімназисти вивчали «практику викладання» та проводили пробні уроки.

Після закінчення навчання вони випробовувалися на вчительську посаду у повітових училищах. При їх успішності видавалися посвідчення на право навчати дітей у парафіяльних та інших навчальних закладах. Підготовка вчителів для масових шкіл майже не проводилась [25, с. 376].

Щоб учителі могли забезпечити раціональне ведення шкільного господарства, передавати свої знання селянам і їх дітям, вони самі навчалися на літніх сільськогосподарських курсах або при вчительських семінаріях, де були необхідні умови; при спеціальних сільськогосподарських та народних училищах, у яких господарство велося зразково. Для оволодіння певними видами ремесел окремі вчителі відряджалися в Західну Європу. Наприклад, учитель Чехоградської народної школи Мелітопольського повіту Олександр Каплан за розпорядженням міністра народної освіти протягом року (1901–1902 н.р.) як учень вивчав «корзиночное производство и культуру корзиночной ивы в Пруссии, (Гейнсберг Рейнской провинции): устройство школы, качество ивы, условия распространения, условия сбыта, доходы от земли и значение производства для сельского хозяйства» [34, с. 30–31].

31 березня 1900 року Міністерством народної освіти були затверджені Правила про

педагогічні курси початкових училищ [35, с. 67–70].

У 1907 році (27 червня) Правила про педагогічні курси були переглянуті і в новій редакції затверджені Міністерством народної освіти. На утримання дворічних курсів асигнувалося Міністерством «...не свьше 4000 руб. и на трехгодичные не свьше 6000 руб.».

Заняття слухачів садівництвом, бджолярством, городництвом, рукоділлям, ручною працею та іншими предметами проводилося відповідно до місцевих потреб [35, с. 49]. Навчання на курсах було безкоштовним, а вчителям, які не мали коштів для існування, із сум губернських на потреби освіти видавалася допомога по 50 рублів на рік. На курсах навчалися переважно діти селян [35, с. 14]. Навчальними планами курсів передбачалось викладання ручної праці в обсязі 2-ох годин на тиждень [19, 20].

У грудні 1912 року у Добровеличківці відкривається жіноча учительська семінарія у складі одного першого класу. Вже через два роки (1914 р.) тут працювали три класи семінарії і було започатковано двокласне зразкове училище у складі трьох перших відділень. У семінарії працювали високопрофесійні викладачі – випускники Новоросійського та Московського університетів, Московських вищих жіночих курсів та ін. Семінарія утримувалася, в основному, за рахунок коштів державного казначейства. Навчання на педагогічних курсах та в семінарії було за державний кошт; більшість учнів одержували стипендії. Ці навчальні заклади готували вчителів для незаможних верств населення, і слухачами у більшості випадків були діти з бідних родин, де батьки нерідко витрачали своє останні гроші, щоб син чи донька закінчили курс навчання і одержали місце, яке уособлювало для них забезпечене життя [11].

З метою підвищення науково-методичної підготовки вчителів початкових шкіл за кошти земства проводилися літні педагогічні курси.

У 1903 році на курси бджільництва, садівництва, шовківництва та виноградарства до Херсона були відряджені 5 вчителів за кошти Єлисаветградської повітової земської управи. Їм була виплачена допомога в розмірі 25–30 рублів [12].

У 1905 році у краї започатковані районні педагогічні наради (курси) вчителів. Їх учасники – 56 осіб – були забезпечені гуртожитком та триразовим харчуванням. Курси виявилися малозатратними і мали певний вплив на рівень фахової підготовки вчителів. У наступні роки наради проводилися кожного літа. У 1907 році на порайонні педагогічні наради було запрошено 44 вчителі з наданням житла та оплатою харчування. Курси могли відвідувати і вчителі, які в цей час були в місті. Для учасників нарад, крім

лекцій, були організовані виробничі екскурсії на завод сівалок Ельворті, на електростанцію та водогін.

Оскільки із введенням загального початкового навчання до роботи в народних школах були залучені педагогічно невідготовлені вчителі, то короткотермінові наради-курси ознайомлювали їх учасників з основами дидактики та методики, висвітлювали «справи народної освіти в повіті». Тимчасові педагогічні курси для вчителів земських шкіл проводилися і в Олександрійському повіті (15 червня-30 липня 1910 року), де навчалися 76 осіб. Крім лекцій з педагогіки і психології, методик викладання арифметики, мов, читалися лекції з природознавства, гігієни, сільського господарства. Основна увага приділялась практичним заняттям у початковій школі при курсах [2].

Схвальні відгуки у народних вчителів були про курси при Ольгинській сільськогосподарській школі (1911 р.), де 41 вчитель, в тому числі 15 з Єлисаветградського повіту, навчалися бджільництву, шовківництву, садівництву, городництву та молочному господарству. Курсанти були забезпечені житлом і харчуванням за кошти від земства. Кожен з них одержав допомогу на курси у розмірі 30–40 рублів [5]. При Одеській школі садівництва і городництва з 5 червня по 12 липня 1911 року були організовані курси для народних учителів і учительок з «садоводства, виноградарства і консервування плодів» [4]. Цікаво пройшли і курси ручної праці для народних учителів Херсонської губернії при шестикласному училищі міста Одеси (1911 р.) [6] та міста Єлисаветграда (1912 р.) [8]. На курсах навчалися 58 вчителів, які вивчали креслення, малювання, технологію обробки дерева та металу. Також для народних вчителів Одеського навчального округу проходили курси з меліорації [7]. Курси для вчителів організував і Департамент Землеробства спільно з Міністерством Народної Освіти (1912 р.) [10].

Наймасовіші курси були організовані влітку 1913 року для вчителів земських шкіл Херсонської губернії, на які були запрошені 150 вчителів, у тому числі з Єлисаветградського повіту 40. Витрати на утримання курсантів взяли на себе повітові земства, а на проведення курсів – губернське земство.

На курси були запрошені високопрофесійні лектори з Києва, Одеси, Петербурга та інших міст.

Курсанти одержали надруковані програми та конспекти лекцій. У цьому ж році (1913 р.) проводилися курси з ручної праці та меліорації в Одесі для вчителів початкових шкіл. Відряджені на курси вчителі Єлисаветградського повіту одержали добові та проїзні [319].

Останні масові загальноосвітні педагогічні курси Херсонського губерньського земства відбулися у 1914 році. На них навчався 361 вчитель. Єлисаветградська управа відрядила на курси 80 осіб. З учителями працювали провідні професори та педагоги України. Із слухачами зустрічалися керівники губернії та освіти [24].

Громадянська війна і революція докорінно змінили політичний, соціальний та економічний устрій царської Росії. Розлад в системі освіти тривав роки. Лише у 1920 році були організовані при відділі народної освіти Єлисаветградські літні педагогічні курси, якими опікував відомий вчений і організатор освіти Василь Іванович Харцієв.

Вивчення значної кількості архівних матеріалів про освітні процеси в Україні на прикладі Одеського навчального округу Центральної України, трудову підготовку учнів сільської школи в дореволюційний період дозволяє нам зробити висновок, що носіями освіти і сільсько-господарської культури на селі були вчителі. Державна політика спрямовувалася на розвиток початкової освіти, яка поєднувалася з певним видом ремесел. При забезпеченні професійної спрямованості початкової освіти враховувалися індивідуальні нахили учня, стан його здоров'я, побажання сім'ї. Шкіл катастрофічно не вистачало. Більшість з них мали злиденне обладнання і обмаль підручників та засобів навчання. Краще були обладнані школи, які підтримувалися меценатами.

За браком кадрів на педагогічну роботу доводилось брати випускників різних середніх навчальних закладів, навіть осіб з неповною середньою освітою, які не вивчали методики викладання предметів, педагогіки і психології. Земствам вдалося, враховуючи дефіцит учителів, створити систему підвищення фахового рівня вчителів початкових шкіл і забезпечити їм можливість навчатися на губерньських та повітових курсах. У більшості випадків земства забезпечували курсантів житлом та харчуванням, оплачували проїзд, добові або надавали грошову допомогу. Вчителі на курсах одержували знання з педагогіки, психології, загальноосвітніх предметів та методик їх викладання, спеціальні трудові вміння і навички, в тому числі сільськогосподарські. У початковій школі вони навчали дітей читати, писати, рахувати, знайомили їх і селян з основами бджільництва, агрономії, садівництва, меліорації, виноградарства, шовківництва.

Талановиті педагоги створювали заклади, де діти, навчаючись, здобували ремесла, знайомились з історією і культурою краю, брали

участь у аматорських гуртках, хоровах колективах і оркестрах. Такими були школи В.С. Лобачевського, М.Ф. Федоровського та інші.

Проаналізувавши процес становлення і розвитку шкільництва, закони та нормативні акти, відомості про мережу навчальних закладів, компоненти шкільної освіти і підготовку вчителів у дореволюційний період, ми виділяємо такі форми трудової підготовки дітей: уроки з необов'язкових предметів у початкових школах всіх типів; організація праці у шкільних городах і садах; в училищах з професійною освітою («ремесленно-грамотных»), які враховували соціально-економічний розвиток регіонів і потребу у кваліфікованих працівниках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бирзул О. В. Наш край в другій половині XIX ст. / О. В. Бирзул // Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті : матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 251–254.
2. Булгаков И. В. Народная школа по отзывам населения Александрийского уезда Херсонской губернии / И. В. Булгаков. – Александрия : Тип. Ф. Х. Райхельсона, 1910. – 87 с.
3. Духнович А. В. Народная педагогия въ пользу училищъ и учителей сельскихъ. Ч. 1 : Педагогия общая / А. В. Духнович. – Львов, 1857. – 91 с.
4. Звіт директора народних училищ Херсонської губернії про курси садоводства, виноградарства і консервування плодів, влаштованих з 5 червня по 12 липня 1911 року в місті Одесі для народних учителів і учительок при Одеській школі садівництва і городництва // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 24–40.
5. Звіт про курси по сільському господарству для народних вчителів, влаштованих при Ольгинській сільськогосподарській школі влітку 1911 року, 1912 року // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 9–13.
6. Звіт про курси ручної праці, влаштованих з 5 червня по 15 липня 1911 року при Одеському міському 6-и класному училищі // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 41–48.
7. Звіт про меліораційні курси для учителів і учительок Одеського навчального округу, влаштованих в 1911 році в м. Одесі // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 14–28.
8. Звіт про педагогічні курси при Елисавет-

- градському міському 6-класному училищі // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 51–57.
9. Історія міст і сіл : Миколаївська обл. / Академія Педагогічних наук УРСР. – К., 1972. – С. 39.
 10. Короткі звіти про курси, організовані в 1911 році для вчителів Херсонської губернії Департаментом Землеробства і Міністерством Народної Освіти 1912 року // Народное образование в Елисаветградском уезде. – 1912. – Ч. 3. – С. 3–8.
 11. Краткий обзор начального народного образования в Херсон. губернии в 1912 г. / сост. шк. отделением Херсон. губернской земской управы. – Херсон : Изд-во Херсон. губернии Земской управы, 1913. – 127 с.
 12. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 год. – Херсон : Паровая Типо-литограф. наследников О. Д. Ходушиной, 1905. – 133 с.
 13. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон : Паровая Типо-литограф. О. Д. Ходушиной, 1899. – 94 с.
 14. Кривенко Н. Дослідження і вивчення історії культури Вільшанщини другої половини XIX століття / Н. Кривенко, І. Немировича // Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті : матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 231–238.
 15. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко [та ін. ; за ред. О. О. Любара]. – К. : Знання, 2003. – 450 с.
 16. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
 17. Министерские школы // Народное образование в Херсонской Губернии в 1895 г. – Херсон : Губерн. Земск. Управы, 1897. – С. 48–72.
 18. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1898 году. – Елисаветград : Тип. Гольденберга, 1899. – 74 с.
 19. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1911 году / сост. школьным бюро Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветград : Тип. уездного земства, 1912. – 336 с.
 20. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1914 г. / сост. школьн. бюро Елисаветград. уезд. земской управы. – Елисаветград : Тип. Елисаветградского уездного земства, 1915. – 733 с.
 21. Настольная книга по Народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внѣшкольному образованию народа. Томъ III (Низшія учебныя заведенія всѣхъ вѣдомствъ и разрядовъ) / сост. Г. Фальборкомъ и В. Чернолускимъ. – С.-Пб : Типо-Литография Б. М. Вульфа, 1904. – 2623 с.
 22. Общий отчет Елисаветградской земельной управы за 1888 г. – Елисаветград : Паровая Лито – Тип. Гольденберга, 1889. – 324 с.
 23. Отчет Александрийской уездной управы за 1893 г. – Александрия: Тип. Ф.Х. Райхельсона, 1894. – 154 с.
 24. Отчет об общеобразовательных педагогических курсах Херсонского Губернского земства, организованных в г. Херсоне в 1913 г. / сост. школьным отделением Херсонской Губ. Земской Управы. – Херсон : Изд. Херсон. Губерн. Земской Управы, 1913. – 90 с.
 25. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : 2-я пол. XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
 26. Пашутин А. Н. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветградъ, 1897. – 311 с.
 27. Рейдемейтер. Сельскохозяйственный учебник для сельских школ / Рейдемейтер. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульца, 1872. – 186 с.
 28. Різніченко Л. Про програму от Петербургського Комітета Грамотності при імператорському вільному економічному товаристві «О введеніи всеобщего обучения» : 1896 / Л. Різніченко // Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті : матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2004. – С. 244–250.
 29. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. – Елисаветград : Тип. Гольденберга, 1895. – 247 с.
 30. Тезяков Н. Земские школы Елисаветградского уезда в санитарном отношении / Н. Тезяков. – Елисаветград : Тип. Гольденберга, 1895. – 99 с.
 31. Ступарик Б. М. Національна школа: витки, становлення : навч.-метод. посіб. / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
 32. Установча грамота Подольской губернии Гайсинського уезда селения Могильной (начата 12 мая 1862 г., окончена 30 октября 1875 г.) помещика, потомственного дворя-

- нина Звислава Подгорского. Выписка. – 141 с.
33. Ушинський К. Д. Праця в її психічному і виховному значенні / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 104–120. – (Вибрані педагогічні твори : у 2-х т. / К. Д. Ушинський ; т. 1).
34. Циркуляр № 1 по Одеському учебному округу. Январь, 1903 г. – Одеса : Тип. Акц. Южно-Рус. Об-ва Печатного Дела, 1903. – 47 с.
35. Дело об устройстве педагогических курсов в г. Елисаветграде 18 мая 1905 г. – 23 марта 1910 г. // ДАКО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Арх. 10. – 79 арк.
36. Документы Елисаветградского ремесленно-грамотного училища: открытие, подведомственность, отчёты, приём, оценка знаний, обучение, содержание, училищный совет и др. // ДАКО. – Ф. 61. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Арк. 1–100.